

Hajdu Péter

A nyugatosok műfordításkötetei és világirodalom-képe*

A Nyugat költői közül feltűnően sokan adtak ki olyan versesköteteket, amelyek kizárólag a fordításait tartalmazták. Egyfelől jelzi ez a műfordítás fontosságát számukra – mint ami fontos médiuma a kísérletezésnek a modern poétika és modern magyar költői dikció megteremtésére, illetve fontos eszköze az ilyesfajta költői újítások elfogadtatásának a tágabb közönséggel –, másfelől az ilyen kötetek óhatatlanul úgy jelennek meg, mint amelyek segíteni hivatottak a világirodalmi tájékozódást. Bár a műfordítói tevékenység náluk bevallottan a magyar modernizmus céljait szolgálta, a nyugatosok messze nem csak modern költőket fordítottak, hanem kifejezetten érzékenyek voltak a korábbi irodalom olyan vonásaira, amelyekben valami modernt vélhettek felfedezni. Ez akár a klasszikus antikvitással is megtörténhetett: noha e klasszikus ókori költészetet a 20. század elején könnyen lehetett volna a konzervatív akadémizmus terepének tekinteni, Catullust például többen találták inspirálóan modernnek. Ha pedig egy műfordítás-gyűjtemény az ókortól a kortársakig tartalmaz verseket, akkor hasonlít egy erős kanonizációs igénnyel fellépő világirodalmi antológiára, azt sugallva, hogy a világ költészetének történetében azok a jelentős művek, amelyekben a modern költészet saját előzményeire ismer.

Mindazonáltal az ilyen kötetek előszavában a leggyakrabban visszatérő motívum, hogy ezek *nem* antológiák. Babits hangsúlyozta, hogy ő esetleges módon választotta ki a lefordított verseket a maga „stiltanulmányai” céljára, és arra kérte olvasóit, hogy „ne keresse itt” se „izlésem történetét”, se a „külföldi költők anthológiáját”, hanem csak „szép verseket [...], bár származásuk kissé törvénytelen”.¹ (A kissé törvénytelen eredet emlegetése, ha óvatosan is, de szülői jogokat követel a fordítónak.) Tóth Árpád hasonlóan fogalmazott:

* A tanulmány az ADVANCED 150848. számú, *Irodalom és fordítás a magyar kulturális örökségben* című projekt keretében készült, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási Kiválósági Program (ADVANCED_24) pályázati finanszírozásában.

1 BABITS Mihály, *Pávátollak*, Táltos, Budapest, 1920, 6.

Ez a könyv nem készült a külföldi líra programos, teljes anthológiájának. [...] Esetről esetre fogott meg egy-egy idegen szép vers [...]. Ha a névsorban nagy hézagok vannak, ha a versek nem is mindig az illető költő legrepresentálóbbs művei, a könyvben összegyűjtött költemények többsége talán mégsem méltatlan a büszkélkedő „Örök virágok” címre.²

Ez a következetes tagadás azonban azt is implikálja, hogy a fordító tisztában van vele, hogy egy ilyen olvasási stratégia nemcsak lehetséges, hanem kézenfekvő is a közönség részéről.

Amikor Babits recenziálta Tóth kötetecskéjét, nemcsak hogy felfedezni vélte a következetes válogatást legalábbis a későbbi fordításokban, hanem azt állította, hogy generációjának minden költője kialakította a maga tudatos válogatási stratégiáját, miután eleinte mindenfélét fordított ötletszerűen:

A régiekben nincsen terv és elv, az önmagában gyönyörködő művészet céltalan virágról-virágra röpködései ezek. A fordítás inkább csak ürügy a versre, az idegen mű visszaadása nem cél, csak alkalom egy komplikált és egyéni művészet, s egy tökéletes mesterségi virtuozitás foglalkoztatására és csillogtatására. Mind, akik verseket fordítottunk magyarra az utolsó húsz évben, ezzel kezdtük: szabad portyázás volt ez az európai költészet birodalmában, mielőtt a rendszeres hódító hadjárat megindult.³

Mind a katonai metaforák, mind a virágról virágra szálló méhecske képe tartalmazza a kisajátítás motívumát. Ha az antológia tagadásának a toposzát nézzük, a méhecskemetafa az érdekesebb, hiszen a virágról virágra röpködés a költészet réttjén eléggé hasonlít az *anthológiához*, minthogy a görög kifejezés szó szerint virágszedést jelent.

A metaforikus kötetcímek általában erősen utalnak arra, hogy az ilyen kötetek hogyan viszonyulnak a világirodalomhoz és a fordításhoz. A fordító neve a címlapon az ő teljesítményét hangsúlyozza, mint aki válogatta és ténylegesen létrehozta a szövegeket, de a *pávatollak* azért szerénységet sugallanak amellet, hogy kiemelik a szépséget mint elsődleges esztétikai szempontot. Az „örök virágok” a szépség mellett még

2 TÓTH Árpád, *Örök virágok*, Genius, Budapest, 1923, 5.

3 BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat 1923/10., 661.

a kiválasztott versek egyetemes és tartós értékét is kiemelik, mégpedig egy erős kanonizációs gesztussal: a modernisták törekedtek elfoglalni azt a diszkurzív pozíciót, ahonnan meg lehet ítélni, mi a szép és mi az örökké érvényes a világirodalomban. A virág metaforájának jelentését némiképpen árnyalja, hogy ugyanabban az évben jelent meg Babits, Tóth és Szabó Lőrinc közös vállalkozásának eredménye, *A romlás virágai* teljes fordítása. Baudelaire-nek a nyugatosok központi jelentőséget tulajdonítottak a modern költészet történetében, de ebben az összefüggésben a virág már nem csak és nem is feltétlenül jelképezi a szépséget.

Még ezek előtt a kis formátumú gyűjtemények előtt, 1914-ben jelentette meg Kosztolányi a *Modern költőket*, amely ezeknél jóval vaskosabb volt, és ha történetileg nem is, de földrajzilag jóval átfogóbb. Ez a cím tisztán leíró, ahogyan az alcím is: *Külföldi antológia*. Kosztolányi egy évtizeden át dolgozott a modern költészetnek ezen a reprezentatív gyűjteményén, és 1921-ben egy „Tetemesen bővített második kiadást” is közrebocsátott három kötetben Az Életnél jóval rangosabb Révai kiadónál. Az 1937-es harmadik kiadás tulajdonképpen a második kiadás két kötetre rövidített változata, amelyből kimaradtak az ázsiai költők, és amely az első kiadás előszavát tartalmazta. Ennek a címe már *Idegen költők anthológiája: a modernséget, úgy látszik, már nem volt aktuális hangoztatni, és a fordításnak más volt a funkciója.*

Az első (és harmadik) kiadás előszavában Kosztolányi hangsúlyozta válogatásának átfogó jellegét:

Ez a könyv az új lírát szóltatja meg. Félve írom le: majd az egész világ líráját. Hogy mi az új líra, azt inkább érezzük, mint tudjuk. Vannak itt költők, akik már kétszáz év óta halottak és hiányoznak innen olyanok is, akik ma élnek és minden versüket lármás irodalmi siker követi.⁴

Világos, hogy Kosztolányi szélesebben pásztázta a világirodalmat, mint az első generáció más költői, és ennek érdekében – közvetítő nyelvi fordítások segítségével – olyan nyelvekből is fordított, amelyeket maga nem értett. A klasszikusok hiánya főleg Babitscsal szemben feltűnő, de aligha igényel bővebb magyarázatot a *modern* költők között. Babits kronológiailag tágasabb, földrajzilag szűkösebb perspektívája a világirodalom-koncepciójából következett. Amikor elméletileg is megfogalmazta, mit

4 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők. Külföldi antológia*, Az Élet, Budapest, 1914, I.

tart világirodalomnak, sosem habozott azonosítani az európai irodalommal, amelyet egyetlen organikus folyamatnak tartott. Földrajzilag különálló, távoli irodalmi teljesítmények nem tartozhatnak a világirodalomba, mert hiányzik a szerves kapcsolat. Ebből ugyan elvileg következhetne, hogy más világirodalmak is lehetnek máshol, de Babits nem foglalkozott ezzel a lehetőséggel.

Álláspontját mindvégig következetesen képviselte. Már 1913-ban így fogalmazott:

Világirodalmon csak az európai irodalmat értjük: azt a kultúr-áramlatot, mely a görög népből kiindulva, először a Földközi-tenger környékét öntötte el, s aztán észak felé, friss fajokba gyökerezve, lassan, mint új földben az ősz fa, meggyümölcsözött.⁵

És amikor 1935-ben *Az európai irodalom történetét* írta, az irodalom fejlődését a költők századokon átívelő párbeszédéként mutatta be: a világirodalom egy hagyomány, amelyben az olyan költők, mint Homérosz, Vergilius és Dante, „Egymás formáit, képeit, témáit veszik át. Nincs tökéletes eredetiség. A világirodalomnak közös nyelve van, fegyvertára és kincsesháza.”⁶ Ebből az organikus koncepcióból az is következhetne, hogy újabb és újabb területek is bekapcsolódhatnak a kultúr-áramlatba, ha egyszer szerves kapcsolat létesül velük. És lehet, hogy éppen akkor létesülőben is volt. Kosztolányi fordításai, ismerkedése a kelet-ázsiai költészeti formákkal nem maradt hatástalan a saját költészetére, és ez egyáltalán nem volt egyedi jelenség Európában.⁷ Mindeközben az eurázsiai kontinens másik végén kínai írók egy elkötelezett csoportja éppen kínai népnyelvre fordított nyugati irodalmat, és megalapította a modern kínai irodalmat.

A Nyugat későbbi nemzedékeinek legtöbb költője inkább Kosztolányi módszerét követte, közvetítő nyelvek segítségével vonva be a fordítható irodalmak körébe minél többet. Radnóti ebből a szempontból kivétel: ő inkább Babits példáját követve csak közvetlen fordításokat vett fel 1943-as kötetébe, amelynek már címe – *Orpheus nyomában* – is jelezte, hogy alapvető fontosságot tulajdonított a klasszikusoknak. Az *Utószó*

5 BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, I., Szépirodalmi, Budapest, 1978, 368.

6 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Nyugat, Budapest, 1935, 12.

7 Theo D’HAEN, *The well-tempered jade flute. A Chinese turn in early twentieth-century European literature*, *Neohelicon* 52. (2025/1.), 33–44, <https://doi.org/10.1007/s11059-024-00753-w>.

inkább költőileg magyarázza az Orpheus-metaforát. A mai költők többek között Orpheusok, de különböző nyelveken énekelnek, és elvarázsolt követőik közé más költők is beletartoznak. Azok „érteni akarják az énekes nyelvét, mely más, mint az övék. S nemcsak érteni akarják, a hallott dallamra énekelni szeretnék a csábító szöveget a maguk nyelvén is.”⁸ A műfordítás az a csoda, amely felszabadítja a költőt az idegen költészet varázsa alól.

Szabó Lőrinc két vastag kötetben publikált műfordításokat 1943-ban és 1948-ban, *Örök barátaink* címmel (a későbbinek az alcímében a „második gyűjtemény” kifejezés szerepel). Az „örök” jelző itt is mutatja a kanonizációs szándékot, míg a barátság metaforáját az előszó a vendégszeretet és a dialógus kontextusában értelmezi. Szabó ugyan hangsúlyozza, hogy a válogatás néhol esetleges, de ezt mintha inkább az idő hiányában kihagytakra, mintsem a beválogatottakra értené. A könyvet így jellemzi: „Lirai kötet a világirodalomról, a világlíra egy részéről.” A *barátság* képét pedig így magyarázza: „Ugy érzem köztük [ti. a fordított szerzők között] magamat, mint a házigazda a vendégei közt. Felelős vagyok értük, felelős vagyok nekik. Az országomat, magyar nyelvünket ismertetem velük; őket pedig a magyar közönséggel.”⁹ A fordítást a világirodalom kezdeményezőjének és médiumának mondja egy himnikusan szárnyaló mondatban: „Általa indult meg és folyik szakadatlanul a világirodalom lélekcsereje, az emberiség egyetemes, együttes töprengése az élet kis és nagy dolgai fölött.”¹⁰ A több száz vers, a kulturálisan és földrajzilag is tágabb válogatás minden más nyugatosénál azt sugallja, hogy átfogó képet próbál adni a világlíráról.

A második és harmadik nemzedék más költői pályájuk jóval későbbi szakaszában adták ki összegyűjtött műfordításaikat. Nem mutatták be (Babits metaforájával szólva) egy „rendszeres hódító hadjárat” eredményét, ami azt tárta volna a közönség elé, mit találtak kisajátítandónak a világirodalomból, illetve hogy mire jutottak az idegen poétikákkal kísérletezve, hanem több évtizedes műfordítói tevékenységük eredményét gyűjtötték össze. Valójában a műfordításköteteknek ez a típusa is Babitsra megy vissza, aki 1939-ben adta ki *Kisebb műfordításait* összegyűjtött műveinek sorozatában. Mind a cím, mind az előszó a fordító teljesítményére helyezi a hangsúlyt, és az utóbbi azt is jelzi, hogy a kötet nem tartalmazza Babits összes fordítását, csak amelyek a fordítás érdemei

8 RADNÓTI Miklós, *Orpheus nyomában*, Pharos, Budapest, 1943, 165.

9 SZABÓ Lőrinc, *Örök barátaink*, Singer és Wolfner, Budapest, 1943, 7.

10 Uo., 8.

– nem pedig a forrásszöveg szerzőjének kanonikus pozíciója révén – méltónak találtattak. A második és a harmadik generáció költői azonban az ilyen köteteknek is inkább metaforikus címet adtak. Vas István a *Hét tenger énekében* (1955) mintha az egész világlírárt akarta volna bemutatni, és a címnek ezt a sugalmazását az *Előszó* alig módosítja. Weöres Sándor egészen más metaforát választott: *A lélek idézése* (1958); a fordítás eszerint misztikus, spirituális találkozás a (valószínűleg) holt költőkkel, akikkel így meg lehet kezdeni azt a párbeszédet, amelyet Babits világirodalomnak nevezett. Illyés Gyula a *Nyitott ajtóban* (1963) különösen kivételezett helyzetbe képzelte a fordítót: egyfelől olyasvalaki ő, aki friss levegőt vagy tágabb horizontot kínál olvasóinak, akik különben egy bezárt szobában üldögélnének, másfelől vendégként invitálja a külföldi költőket a magyar kultúra otthonába. Hajnal Anna kötetének a címe, a *Kölcsönkenyér* (1968) sokkal nehezebben értelmezhető. Ezt a kifejezést aligha ismerjük másként, mint a „Kölcsönkenyér visszajár” szólásból, ami leginkább arra szolgál, hogy igazolja, ha valaki elégtételt vesz valamilyen sérelemért. Én magam nem látom át, hogyan működik ez a képzet a műfordítással kapcsolatban. Hajnal nem látta el a gyűjteményt semmilyen paratextussal, amely elmagyarázta volna a címet, de talán az olyan implikációkat érdemes tekintetbe venni, mint a kenyér egzisztenciális fontossága az európai kultúrában és a kölcsönzés, csere eleme a világirodalomban.

Ezek a retrospektív gyűjtemények igen vaskosak, ami már önmagában az átfogó jelleg igényét sugallja. Vas műfordításkötete 400, Illyésé 700, Weöresé 900 oldal, és Hajnal 430 oldalas gyűjteménye talán csak azért látszik szerényebbnek, mert tartalmazza *A velencei kalmárt* is: anélkül a lírafordítások „csak” 290 oldalt tesznek ki. Az utóbbiak három csoportra vannak osztva. Száznegyven oldalt kapnak a „Németek”, százhuszat az „Angolok-amerikaiak”, míg a hosszú című harmadik csoport, „Görög, lengyel, cseh, spanyol, román, orosz” mindössze harminc oldalt tesz ki tíz verssel. A nyolc forrásnyelv elég nagy merítésre utalhat ugyan, de a rövid és heterogén harmadik csoport inkább csak függeléknek tűnik az alapvetően német–angol tájékozódású gyűjteményen. Hajnal kötete inkább a kivétel, amely a legkevesébe látszik világirodalmi antológiának a nyugatosok között.

Weöres nem látta el semmilyen diszkurzív paratextussal a gyűjteményét, de a válogatás és az elrendezés implikál bizonyos nézeteket a világirodalomról. Úgy látszik, neki volt a legátfogóbb koncepciója. Az anyagot tizenöt egységbe csoportosította: *Kína, Kínai nemzetiségek, India,*

Belső-Ázsia és Grúzia, Bizánc, Középkori latin költészet, Kelták, Izland, Németek, Angolok (amely csoportba két amerikai költő, Walt Whitman és Emily Dickinson is beletartozik), Franciák, Olaszok és spanyolok, Oroszok és ukránok, A Szovjetunió kis népei, Szomszédnépek. Az egyes egységeken belül a versek elrendezésében megfigyelhető a kronológiai előrehaladás. Az első és egyben a legnagyobb egység a kínai költészeté, amely Laozival kezdődik és Mao Ce-tunggal ér véget. A kötet egésze az ázsiai költészettel indul összesen kétszázhatvan oldalon, amihez még a Szovjetunió kis népeinek irodalmát is hozzászámíthatjuk huszonöt oldalon, többnyire szibériai népköltészetet. A „nagy” európai irodalmak csak kicsivel kapnak több teret, mint az európai perifériák és a kis népek. Mindez egy földrajzilag kiegyensúlyozott, demokratikus képet sugall a világirodalomról. Ami meglepő, az a görög-római klasszikusok hiánya. Ennek nem nyelvi okai vannak, hiszen bizánci görög és középkori latin versek fordításai egyaránt megtalálhatók a válogatásban (nem beszélve arról, hogy Weöres gyakran fordított olyan nyelvekből, amelyeket maga nem ismert, de jó hasznát vette mások nyersfordításainak). Az indiaiak és a kínaiak esetében nem idegenkedett attól, hogy ókori versekkel kezdje a bemutatást. De az európai irodalmat valamiért, ami talán csak ízlés kérdése volt, a középkorból eredeztette. Ettől eltekintve a válogatás impozánsan átfogó.

Illyés egy *Helyünk a világirodalomban* című szöveget helyezett műfordításkötete elejére, és azt rögtön a dicsekvéssel kezdte, hogy milyen átfogó az ő válogatása: „Európa csaknem minden nemzete képviselve van az itt nyíló gyűjteményben, s azon túl Ázsia két nagy nemzete.”¹¹ Az utóbbiak a kínai és a japán. Azt is elmagyarázza, hogy a költőket nem nemzeti vagy földrajzi, hanem szigorúan kronológiai szempontból rendezte sorba – kivéve a távol-keletieket, „mert az ő fejlődésük más”. Ezután következik a felkiáltás: „Mennyivel jellemzőbb egy-egy civilizáció írójára az, hogy mikor élt, mint az, hogy hol!” Egy mai olvasó talán hajlamos Európát egy civilizációnak tekinteni, és ellentmondást látni a helyszín lényegtelenségének kinyilvánítása és az ázsiai költők kiválasztása között. Elfogadható azonban, hogy egy civilizáción belül a kisebb földrajzi különbségek eltörpülnek a történelmi korszakoké mellett.

Illyés igen eredeti nézeteket fejtett ki a világirodalomról, a fordításról és a kis népekről. Az irodalmat a „népek parlamentje” metaforával jellemezte, amelyben a kis népek is egyenlő súllyal rendelkeznek. A világirodalmat a célkultúrák felől tekintette.

11 ILLYÉS Gyula, *Nyitott ajtó*, Európa, Budapest, 1963, 5.

Mert a fordítás is – és voltaképpen a világirodalom is – természetesen elsősorban a kis lélekszámú és a szerény irodalmi múltú népek ügye. Ez az ő nemes elégtételvévésük. [...] A csak angolul vagy franciául olvasónak zártabb ajtó Dante, Goethe, Puskin vagy a Kalevala világa, mint egy lengyelnek, csehnek vagy magyarnak. Bizonyos vagyok benne, hogy a rejtelem nyitja, miért nem hatott Shakespeare a franciákra, Racine az angolokra, egyszerűen az, mert nem fordították le. Mégpedig azért nem (egyenrangúan természetesen), mert sem szükség, sem sznobság nem készítette őket. Vagyis a szegénységet épp a gazdagság, a csonkaságot épp az izmosság okozta.¹²

Illyés tagadta, hogy a magyar irodalom világirodalmi karaktere a magyar szerzők külföldi sikerén múlna. Szerinte a magyar irodalom attól világirodalom, ha ugyanazokkal a problémákkal foglalkozik, amelyekkel ugyanakkor a világ irodalmi. És a fordítás ezért kardinális jelentőségű: a helyi irodalmi rendszert tájékoztatni kell arról, hogy mi folyik máshol. A világirodalmiság nem hatás vagy hírnév, hanem egyidejűség kérdése.

Vallomás a fordításról alcímű előszavában Vas István hangsúlyozta, hogy a fordítás mindig is személyes ügy volt számára, és ezért a gyűjtemény nem nyújthatja a világművészet teljes vagy legalább irodalomtörténetileg jellemző képét. Azt is elmagyarázta, hogyan kellene egy olyan kötetnek festenie: tartalmaznia kellene „a világ valamennyi nagy költőjét s azoknak is éppen legnagyobb, legrepresentatívabb verseit”.¹³ Egyetlen fordító erre nem lehet képes, hiszen senki sem rendelkezhet mindenhez alkalmas megértéssel, nyelvi és formai tudással. Mindazonáltal fordítói tevékenységét a világirodalom művelésének tekintette, és ennek kifejtéseként és egyben a cím magyarázatául a kalózkodás metaforáját használta. Kalózkodás a hét tengeren, amelyek közé az idő óceánjai is odatartoznak. A kötet azt a zsákmányt tartalmazza, amelyet tizennyolc év intellektuális kalandjai során szerzett, amihez azonban végül hozzáteszi: „ezzel a zsákmánnyal senkit sem fosztottam meg kincsétől. Mert olyan vagyom ez, amely attól gyarapszik, hogy minél többen osztoznak benne: a világirodalom.”¹⁴ A világirodalom ebben a felfogásban nem egy adott kincskészlet; még ha a gyűjtemény nem is ad teljes képet a világlíráról, maga hozzájárul a világirodalom felhalmozásához. A fordítás része vagy még inkább módszere a világirodalom növelésének.

12 Uo., 7–8.

13 Vas István, *Hét tenger éneke*, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1953, 9.

14 Uo., 11.

A nyugatosok nagyon komolyan vették a fordítást mint a modern poétikát kifejlesztő program részét, és amikor csak fordításaikat tartalmazó köteteket publikáltak, sokat elárultak a világirodalommal kapcsolatos nézeteikből. Maga az a tény, hogy az ilyen köteteknek volt közönségük, sőt némelyik kanonikus rangra is szert tett, és irodalomtudományos elemzések legitim témája lett, jelzi a versfordítás jelentőségét egy félperifériális irodalomban. A legtöbben tagadták a gyűjtemények paratextusaiban, hogy szándékukban állt volna világirodalmi antológiát létrehozni, de ennek a tagadásnak az állandósága is mutatja, mennyire kézenfekvő gondolat lehetett az olvasók részéről a gyűjteményeket annak tekinteni. Talán személyes változatát adja egy ilyen könyv a világirodalomnak, de elárul valamit arról, hogy a fordító szerint kik a fontos költők, milyen irodalmakat és milyen arányban érdemes tekintetbe venni, és melyek az irodalmi folyamat elhanyagolható korszakai. De nemcsak egy (személyes) kánonként mutatták be a világirodalmat, hanem elméleti fejtegetésekbe is bocsátkoztak a világirodalomról a paratextusokban, és a fordítást többnyire kardinális jelentőségűnek tartották a világirodalom működésében, sőt létezésében is. Aki a megfelelést („hűséget”) vagy a filológiai pontosságot tartja a legfontosabbnak a versfordításban, nyilván nem helyeselheti a közvetett fordításokat, ez a gyakorlat azonban kétségkívül hozzájárulhat egy jóval tágasabb világirodalom-képhez és -fogalomhoz.